

VIII

Той гарний молодий студент, що так сподобався Ользі, звався Павло Антонович Радюк. Він родився в Полтавщині, в селі Журбанях. Його батько й мати були не дуже багаті, але заможні полтавські дідичі й жили в селі Журбанях, котрі були розкидані по степу і по невеличких ярках. Невеличкі хати, між котрими було багато мазанок, скрізь розбіглися, як овечки, і яро одрізнялись од зеленого степу чистими й білими стінами. На хатах покрівля була з татарського зілля й високої осоки, котрою були вшиті крокви на піваршина в товщину. Між білими хатами й зеленими вишняками високо вгору підіймались колодязні журавлі. Кругом Журбанів цілими рядками стояли невисокі вітряки, та все з шістьма й восьма крилами, котрі виразно малювались кружалами на синьому степовому небі. Зелений садок коло панського двора, вітряки й біла церква спиняли на собі очі серед рівного степу. Кругом Журбанів на всі боки стлалось ніби степове безкрає море, а над степом розстелялось сине безкрає небо. Очі тонули на всі боки в сизій та зеленій далечі, котрій, здається, й кінця нігде не було.

Панський будинок стояв край села, в садку, недалечко од церкви, підля вигону. Будинок був невеликий і невисокий. Навкруги його була галерея попід стріхами, а в садок виступав круглий ганок, чи тераса, густо обплетена виноградом. Кругом тераси були повироблювані клумби для квіток. Між клумбами і скрізь по садку вились чисті доріжки, посипані жорствою й піском. Перед домом був широкий двір, такий широкий, що вози ледве встигли протерти кругом його вузьку дорогу. Серед самого двора росла трава й степові квітки, наче в лузі. Косарі косили там сіно, як на сіножаті. На тому дворі далеко з другого боку стояли хати для челяді й станя, за хатами були довгі кошари для овець, широкі загороди й повітки для товару. Все те добро Радюків батько взяв за своєю жінкою, Надеждою Степанівною Іскрою.

Старий Радюк, Антін Антонович, вийшов з людей небагатих. Він був син козака, і по смерті батька й матері йому достався батьківський хутір недалечко од Журбанів. Він служив в війську в гусарах, покинув службу й спочивав у своєму хуторі.

Вернувшись у свій хутір, Антін Антонович не думав жениться, бо й не було на кому жениться в цілій околиці. Кругом в хуторах і селах було дуже багацько паннів, але хуторянки не подобались йому. Він дуже багацько на своєму віку бачив усяких людей і не міг вподобать собі хоч і гарних, але трохи простих полтавських хуторянок. Зате ж він сам був ідолом для сусідських паннів.

Радюк був колись дуже гарний з себе! Високий на зріст, рівний станом, з чорними кучерями, чорними бровами, блискучими веселими очима й повним лицем, він був гарний, як чорнобривець, і мав силу причаровувать до себе серце кожної молодої панни. Сміливий, як козак запорожець, трохи причепливий, як москаль, він мав надзвичайний дар розмови й оповідання. Він усе розказував українські народні анекдоти, смішні, повні жарту й юмору, знав їх без ліку, міг розказувать цілий вечір, другий вечір, тиждень і все десь їх набирав, неначе витрушував з якогось безоднього мішка. Пробуваючи на Україні по селах і хуторах, він наслухався їх од народу, між панями й духовними, між селянами й городянами, і знав їх більше, ніж Шехерезада знала казок. Він розказував їх чудовою українською мовою, плавкою, повною квіток

поезії, чому позавидував би найкращий оповідач. Він умів так смішно, розказувать, що всі реготались, аж за боки брались.

Вернувшись у хутір, він незабаром розворушив усю околицю й розвеселив її. На хуторянських вечорах, де було по кільки десятків паннів і ні одного панича, його ждали, як бог зна кого. Всі сідали кругом його, роззявляли роти, сміялись і слухали його оповідання, доки він не договориювався до анекдотів, трохи сороміцьких. Тоді панни червоніли, втікали, а Радюк починав розказувать пресмішні оповідання про жінок та чоловіків, про циган, про москалів. На хуторянських вечорах Радюк поводився трохи по-сільській, мов на вечорницях, любив часом ущипнуть будлі-яку панну за палець або здавить за руку, часом грався з паннами горіхами в чіт та лишку, кидався насінням і гальками з хліба. Панни не сердились на його, бо всі любили його, і кожна мала надію вийти за його заміж. Де на вечері не було Радюка, там було сумно й невесело. Тільки ж його вороний кінь влітав у браму і його чорнобриве лице з'являлось перед вікнами, всі гості ворушились, веселішали, а панни червоніли, побачивши його чорний гусарський вус і чудові, веселі, блискучі очі.

Радюк любив сусід таких, як сам: веселих і говорючих, і страх як не любив пічкурів і мовчунів! Він своїм цікавим язиком подавав прізвища усім сусідам: одного продражнив посмітюхою, другого печеною морквою, одну панію назвав макухою. Такі прізвища й zostались за ними в околиці. І незважаючи на те, сусіди не сердились на його, бо знали його як людину добру, хоч і цікаву на язик.

Саме тоді скінчила харківський інститут Надежда Степанівна Іскра й приїхала в Журбані. Кільки років минуло, як до неї присватувалось багацько женихів, але всі вони взяли гарбуза. Іскра була гарна, хоч трохи бліда й сухорлява. Лице її було щиро класичне, очі темні. Вона трохи вередувала, вибираючи женихів. За неї почали говорити в хуторах і судили та обносили її таки добре.

— Що там за цяця приїхала в Журбані з харківського інституту? — питали в Радюка хуторяни. — Чи вже ж пак ви не насмілитесь приступити до неї?

— А давай спробую приступити! — гукнув Радюк і, причепурившись, вбравшись в офіцерський мундир, він поїхав в Журбані подивитися на ту інститутську цяцю.

Приїхав Радюк і... зараз заповнив серце харківської інститутки! Забряжчав підківками, наговорив-наказав, насмішив старих своїми веселими оповіданнями і причарував серце молоді чорними очима й веселою розмовою.

Молода Іскра, вихована по-французькому й по-московському, слухала й не могла наслухатися українських юмористичних оповідань, розказаних червоними устами, приправлених жартами й смішками, ще й блискавкою орлиних очей. Гарна з лиця, з чудовими очима, вона сподобалась Радюкові, а Радюк їй, і незабаром вона вийшла за його на великий смуток всім хуторянським паннам. Радюк покинув свій хутір і оселився в жінчиному домі, в Журбанях. В їх родився старший син Павло.

Старі Іскри любили свого зятя як сина, обнімали, цілували його, нудились за ним, як його довго не було в господі. Він розвеселив їх на старості літ, смішив своїми оповіданнями до самої смерті, його жінка трохи аж сердилась, що всі так липли до чоловіка. Породивши кільки дітей, вона стала нервозна, часом сердилась без причини,

ні з сього ні з того починала гримать на Радюка. На її білих висках почали світитись тонесенькі сині жилки; лице її стало бліде й змізерніло, а ніс став ще тонший. Невеличка недогода часом дуже сердила її. Радюк ніколи не вважав на те і зараз починав розказувать їй анекдоти. Вона тоді підіймала очі, прислухалась і зараз-таки починала осміхаться. Цілий вік Радюк манив її такими жартами й наводив на неї добрий юмор.

Радюк дуже любив свого сінка Павлика! До дочок якось не так горнулось його серце. Він не спускав його з колін, няньчив його, як найпилньіша нянька. Павлик скуб його за волосся, смикав за вуса, а батько ще підбивав його, підставляючи голову й лице.

— Ну, сину! Пустуй по хаті! — казав Радюк синові, і син пустував, бігав, а батько тішився, любив цілі години дивиться на його пустування, садовив його собі на шию, бігав з ним по горницях. Син почав переймать од батька деякі анекдоти.

— Боже мій! Що ти витворяєш? Ти зовсім збавиш дитину! — починала гримать Радючка.

— Не бійся! Я твоїх інституток не зачіпаю; не зачіпай і ти мого гусарина! Правда так, гусарине? — казав Радюк, щипаючи за щоку свого Павлика.

— Правда так, гусарине! — промовляв хлопець, щипаючи так само батька за щоку.

— Чи ти малий, що не тямиш, як треба обходитись з дітьми? — бідкалась жалібним голосом Радючка й починала сердитись скривившись.

— От слухай сюди! Ото була собі така жінка, що ніколи доброго слова не сказала чоловікові. Що чоловік не скаже, то вона все робить навиворіт. Чоловік каже — образи, жінка каже — луб'я! Він каже — ячмінь, вона каже — гречка. Ото сама жінка сидить дома, а його все шле в поле та дає йому сухарі та цибулю, сухарі та цибулю. Раз чоловік примітив, що жінка напекла свіжого хліба, спекла собі на обід курку й налила пляшку горілки. Бачить він те та й каже: «Гляди ж, жінко, хоч сьогодні не кидай мені в мішок свіжого хліба!» — «Ба вкину, трясця твоїй матері!» — «Та не кидай же хоч тієї печеної курки!» — «А тобі що до того? Вкину, вражий сину, тобі на злість!» — «Та хоч не кидай же пляшки з горілкою!» — «Ба вкину! Таки вкину! Сім болячок тобі на печінки!» — сказала жінка, ще й кулак об кулак ударила і все те вкинула чоловікові в мішок.

«Та хоч не піддавай же на плечі!» — «А тобі що до того! Як схочу, то й піддам! Таки піддам тобі на злість!» — і вона вхопила мішок, піддала чоловікові на плечі й випхнула його з хати в потилицю.

Радючка потроху прислухувалась до того оповідання й потім забувала про свій гнів і починала сміятись.

Тим часом Павло підростав. Сама мати почала доглядать дітей, і виховання дочок добре вдалося для неї. Вони держали себе зовсім ненатурально, як звичайно було в той час; вмiли розмовлять по-французькій і по-руській і не вмiли гаразд і слова сказать по-українській. Не так було легко для матері доглядать свого сина. Вона побачила, що мусить вести війну за виховання сина з наймитами, пастухами й мужицькими хлопцями. Синочок ніяк не хотів стерпіть тих форм, в які хотіла вкласти

його мати, пручався з їх, викручувавсь, все втікав потаємці з світлиці до наймитів. Наймити казали йому казок, співали пісень. Він навчився од їх українських пісень, вивчився чудово говорить по-українській, на диво й на жаль матері, і часом цілий день сидів коло парубків, дивився, як один рубав дрова, другий стругав стругом або довбав долотом на дриветні. Мати загадувала няньці привести його, прибирала його, чепурила, зачісувала, а Павлик, вибравши годину, знов утікав до наймитів, бігав по степу, гуляв там в гилки, в цурки, дер горобці в повітках, їв козельки, щавель і раз прибіг до батька й приніс пучок козельків і повне гніздо горобиних голоцюцьків.

— Тату! Ось я тобі гостинця приніс — говорив хлопець до батька.

— Понеси, сину, того гостинця своїй матері.

— Коли я, тату, тобі приніс!

І Радюк брав сина на руки вкупіз з горобиним гніздом і козельками, цілував його замурзані щоки, неважаючи на його волосся, де було повно соломи, на штанці, зелені на колінцях, на оксамитову куртку, замазану смолою. Саме тоді ввійшла в кімнату Надежда Степанівна.

— Боже мій! Що то вийде з того хлопця! — казала вона, здіймаючи руки й оглядаючи сінка. — Боже мій! Що це в його в руках?

— Пташки! — казав син.

І ті пташки повипадали з гнізда на підлогу й цвірінькали, роззявляючи червоні дзьоби з жовтими заїдами.

— А це що в тебе?

— Козельки! Їх можна їсти! — От нате, мамо, покуштуйте!

— Борони тебе боже! Не їж! — кричала мати, вириваючи козельки з його рук.

— Не бери руками, бо руки замажеш! Надінь рукавички! — казав Радюк, подаючи їй справді рукавички.

— І що вийде з того хлопця!

— Гусарин вийде, як його батько! — промовив Радюк.

— А я, тату, знаю казку про півника й котика! Мене Панько навчив. «Був собі котик та півник. Вони жили собі в лісі в хатці, як рідні брати. Ото раз котик пішов у ліс та й каже півникові...»

Мати прислухалась і витріщала з дива очі: хлопець розказував українською мовою мужицьку казку.

— Розкажуй, сину, далі! Ну, що він казав півникові?

— Чи є в тебе хоч крапля розуму? Ти зовсім зіб'єш з пантелику дитину! — кричала жінка на Радюка. — Дай його сюди.

І вона брала Павлика, загадувала няньці надіть на його чисті штанці, вмить та зачесати. Але Павлик знов давав гарту тому убранню, втікав до хлопців в надвірню, опрічню хату, переймав пісні й казки і ганяв з пастушками. Село, сільське народне життя втягнуло в себе дитину. Не дуже великі достатки не давали матері обставити сина гуверньорами й зовсім одлучити од народу, як то буває в наших багатших панів.

Павлик підбільшав, і його одвезли в київську гімназію. Там вже не було ні Журбанів, ні журбанських наймитів, ні пастухів. Там була інша сфера, інше життя.

Великоруська мова панувала в школі. Павлик вернувся додому на вакації, стративши й самий слід Журбанів, слід української національності й мови.

— Хтось дуже добрий вигадав оту школу! — казала Надежда Степанівна, вітаючи сінка. — Тепер гарно й подивиться на хлопця! І говорить, як треба, і до пастухів не горнеться.

— Ти б одвезла його в інститут! — обізвавсь Радюк.

— А ти б хотів, щоб інститутки горобців дерли та вчились мужичих казок?

— Та хоч би й горобців лякали на городі, як опудала, то все б таки була якась користь! Чи не чула ти, як одна попівна, вернувшись з київського пансіону, пішла на тік, побачила там граблі та й питається в молотників: «Що це таке чудне та смішне? Я й зроду такого дива не бачила?» — «От наступіть, панно, на зубці, то воно само скаже, як його звать», — каже молотник. Вона й наступила, а граблі, як підведуться та лусь її в лоб! «А, прокляті граблі! Як мене здорово вдарили!» — крикнула вона. «А бачте, само сказало!» — казав молотник. Потім вона заглянула в пекарню. Дивиться, аж на стіні висить сито. От вона й питається в наймички: «Що це в вас таке чудне? Я вперше зроду бачу таке диво! Що ви ним робите? Чи рибу ловите, чи що?» — каже вона та все повертає його на двох пальчиках. А сито лусь її по носі! «Ой каторжне сито! Як же мене здорово вдарило!» Чи не хочеш ти й з нашого Павлика зробити такого митця, як була та попівна?

— Я тобі скажу от що: чи не знести б нам оту опрічну хату для челяді з двора? Може б, діти не бігали до слуг?

— Як не маємо чого робить, то й знесім! Чи не чула ти казки, як було собі три брати; два розумних, а третій дурень. От і поділились вони батьківським добром. Старші й кажуть меншому: «Ми ж візьмемо воли, корови й хату, нащо вони тобі здались? А ти собі візьми ступу». Дурень думає: «І нащо мені й справді ті воли та корови, той клопіт? Візьму лучче ступу; одначе вона не їсть і не п'є». От і взяв він ступу та й поніс, та все носить з нею, та носить, не знає, куди її притулить...

— Бозна-що ти верзеш! — казала жінка осміхаючись. — Нащо й хату переносить, коли ти сам гаразд навчиш сина усьому. Ну-ну! Та що зробив той дурень з ступою? — питала вона, цікава знать кінець тієї казки.

— Що зробив? Носився, носився цілий день і зайшов з нею аж у ліс. Коли це настала ніч, стало поночі, а він і думає: «А що, як я засну, а хтось прийде та вкраде ступу? Полізу я на дуба та й ступу потягну з собою». А що? Чи хороша моя казочка?

— Хороша-прехороша! — сказала жінка сміючись.

— І ти кажеш — хороша, і я кажу — хороша. Був собі чоловік-нетяжка, а на йому синя семряжка, на голові шапочка, а на спині латочка. Чи хороша моя казочка?

— Та хороша! Тільки кажи далі.

— І ти кажеш — кажи далі, і я кажу — кажи далі... Був собі чоловік-нетяжка... — знов починав Радюк, жартуючи, поки жінка не забувала про ту надвірню хату, і про челядь, і про мужицький вплив на свого сінка.

Павло скінчив гімназію дуже добре й пішов в університет. В університеті почалось для його нове життя. Європейські ідеї почали вже заходити з наукою і все

більше та більше розходились поміж молодими людьми.

Молодий Радюк вперше озирнувся на світ божий своїм власним розумом, вперше почав думати своєю головою і почувив, що він переродивсь.

Павло Радюк наймав собі невеличке житло на Старому Києві. Він мав одну невеличку кімнату й жив собі сам не багато, але й не бідно по своїх середніх достатках. Все життя, всі думи молодого Радюка можна було постерегти по обставі його кімнатки. На канапі, на етажерці, на столі й на вікнах були розкидані книжки й ноти. Кілька книжок лежало купою під канапою. На всяких місцях лежало з п'ять розгорнутих книжок і журналів, котрі Радюк читав разом. Там були книжки українські й руські, французькі й німецькі. Європейська просвіта, європейські ідеї — все те разом наплило в його голову, зачепило всі його думки. Він разом хотів усе те прикласти до життя свого народу й України. На другому столі лежали збірники українських пісень, лежали розгорнуті нотні листки паперу, де були початі українські пісні. Радюк заводив їх у ноти, бо вмів грати на скрипці, що висіла на стіні над столом. Він думав і за національну музику, і за просвіту народу, бо на столі валялось кілька книжечок для народу й народних шкіл.

Багато дум тривожило молоду Радюкову голову в тій хатині! І він почував у собі силу й потяг до того, щоб розкинуть свої думи між людьми, поділитися ними з своїми товаришами. Товариші часто сходились до його. За стаканом пива або чаю вони багато дечого переговорювали між собою. Часто дуже пізньою добою розходились товариші од Радюка додому, і не один молодий хлопець виносив з собою гуманну ідею й прихильність до людей, до народу, до України. Молодий, говорючий Радюк був ватажком між своїми близькими товаришами, бо його всі любили за розум, добрість і щирість. Його знали й професори, і Дашкович запросив навіть до себе, до свого кружка. Проворний, веселий, говорючий, Радюк скрізь встигав побувати й побалакати. Він почував у собі велику силу й завзятість. Здавалось, він був тією силою вітру в природі, що має призначення розносити з собою насіння всяких рослин і на степи, і на піски, і за моря, і на високі гори.

Сидячи в себе в кімнаті з молодими товаришами, Радюк часто міряв свою Україну мірою європейських ідей, і на його находив і страх, находила й злість. Молоді Радюкові товариші з надзвичайною сміливістю перетрущували весь уклад життя, перебирали, як по пальцях, всі свої передніші старі погляди, позичені в батьків, в дідів, в школі, у вчителів. І їм не було спину в чотирьох стінах, в темну ніч, між душами й серцями, однаково молодими й сміливими. Тоді Радюк складав свої пересвідчення.

Було літо, і настали вакації. Радюка ждали в Журбанях щодня. Мати понапікала й понаварювала. Наближався вечір, і вся Радюкова сім'я зібралась на терасу пити чай і виглядати Павла. Чимало минуло часу, і велика зміна сталася з старим Радюком і його жінкою. Радюк сидів коло стола, сивий, аж білий, але його лице було й тепер гарне й свіже. Здається, задля його лица не було старості: такі швидкі були його очі, такі червоні уста, такі рум'яні повні щоки. І тоді, як старість присипала снігом його волосся на голові, вона не насмілилась доторкнутися до чорних великих вусів, котрі мали великий контраст з сивою головою. Радюк анітрішки не стратив веселості та охоти до

оповіданнів і балачки. А його жінка дуже подалась, помарніла, змізерніла, зблідла; її щоки позападали, і колись класичний ніс тепер аж надто видався з лиця, загострився по-старечому.

Сонце спускалось. Надворі було тихо й тепло, як буває в жнива. Після довгого, як море, літнього дня все на світі ніби потомилось. І сонце ніби знехотя йшло на одпочинок, дерева стояли неворушно. На полі на пригорках важкі волотки проса, повні, стиглі вже колоски пшениці понахилялись додолу і ніби вже дрімали. Птиці мовчали. Було якось тихо й мертво надворі, ніби само небо вже дрімало. Прямо з тераси було видно шлях, котрий вибігав з зеленого степу й ледве примітне спускався в село возвозом з пригорка. Вже й череда перейшла; тільки шляхом ледве плуганились дві корови, одбившись од череди.

Радюк почав розмовлять з жінкою про хазяйство; але розмова його все рвалася. Його думка давно полинула в степ шляхом — виглядять сина. Він пив чай і очей не зводив з того битого шляху. І його жінка держала стакан чаю в руках, а задумані, втомлені очі повернулись до степу, до синього неба, туди, де стояв Київ. Навіть малі дівчата не пустували й вгамувались, неначе й їх думки злились до купи з думкою батька й матері.

Наливаючи чай, Надежда Степанівна щовечора ставила на стіл зайвий стакан. І тепер вона налила всім по стаканові й поставила один порожній; навіть вкинула туди грудочку сахару.

Радюк подивився й промовив:

— Для гостя наготувала!

Радючка навіть не обізвалась, тільки її очі знов потягло в степ, туди, де ховався й зникав битий шлях, де стояв Київ. Вона тихесенько зітхнула.

Замість жартів Радюк і собі легенько зітхнув. В їх була одна думка, одно почуття. Мати думала-гадала про долю сина: яка-то колись буде його жінка, і де він її візьме, і які в неї колись будуть унучата, і чи буде він щасливий в парі з молодою жінкою. А батько думав, як-то там синові вдалися екзамени, і як він скінчить курс, і яку собі службу дістане, і як йому вдається на тій службі: чи осміхнеться до його доля, чи, може, недоля буде слідком ходить за ним на довгій ниві життя. І всі ті думи вони обоє ніби читали на далекому небі, на сизому степу, де він зливався ніби туманом з синім небом. Туди тягло й поривало їх очі й їх думи.

Коли це з степу неначе виплила жидівська балагула, напнута білим полотном. В балагулі стриміло з десять голів, натиканих по всьому возі вздовж і впоперек. Балагула скотилась в ярк і наробила своїми брязкалами багацько шелесту серед тихого села. Серце в батька й матері швидше закидалось. Одначе балагула загула проз панський двір, і швидко не стало чуть ні гудіння, ні брязкання.

— Мабуть, жиди поїхали в Полтаву на ярмарок, — тихо промовив Радюк.

— Мабуть!.. —це тихіше обізвалась Радючка й зітхнула. Вже сонце стало на вечірньому прюзі над самим степом. Коротке гостре проміння завітчало його навкруги, неначе кругом його стирчали натикані ножі, розпечені в огні. Тихий світ лився по степу. Ввесь степ червонів проти сонця, ніби вкритий червоним туманом, і той

туман неначе широкими завісами спадав з сонця й розтягувався все ширше та ширше по степу без кінця. А сонце блищало на вечірньому небі якимсь чудовим оком, котрому нема нічого рівного в світі!

З гори знов почало з'їжджати дві повозки, запряжені добрими кіньми. Піддурене серце батьків якось не вірило й не ждало нічого. Вони думали, що й ті вози поминуть Журбані й не привезуть коханого сина. Вози стали на подвір'ї, і до Радюків на терасу ввійшло кілька сусід-дідичів, щирих приятелів. Вони знали, що в Журбанях сподівались молодого Радюка, і приїхали навідатися, розпитати про Київ, про новини. Вони привітались до хазяїна й хазяйки й почали розмовляти, але розмова якось не йшла на душу Радюкам: їм обом так бажалося думати й ждати на самоті.

— Чи нема й досі сина з Києва? — спитав один сусід.

— Нема. Ждемо й не діждемось. Дай боже, щоб ви були добрі на почин в цей вечір, — промовив Радюк якось смутно.

Тимчасом як гості розмовляли й пили чай, молодий Радюк приїхав у двір і, розпитавши, що вся сім'я п'є чай на терасі, пішов туди навпростець через садок. Вся сім'я Радюків і всі гості побачили, що через садок до тераси сміливо йшов якийсь сільський парубок, але такий гарний, так гарно убраний, неначе на театральній сцені. На молодому парубкові була, правда, проста чорна свита, але пошита не сільським кравцем. Зате ж сорочка була вишита заповоччю з шовком. Всі груди й комір були залиті червоними мережками. Червона стьожка й застіжка були оксамитові, на голові бриль був солом'яний, але не простий. Сині шаровари були широкі. Чудовий парубок з такою красою лица, про яку розказують в казках, йшов просто й сміливо до тераси, як людина, дуже вхожа й близька до хазяїнів.

— Який гарний парубок! — сказав один гість.

— Який він схожий на нашого Павла! — промовила Радюківна. Радюк і Радючка дивились на того парубка і своїм очам не вірили. То був їх син, молодий студент Павло. Він кинувся поперед усього батькові на шию й тричі поцілувався з ним, потім привітався до матері й сестер, а потім до гостей. Його убрання так вразило всіх, що батько зараз спитав його про одягу, а не про здоров'я.

— Що це на тобі за убрання? — спитав батько.

— Одяга! Хіба ж не бачите? український народний костюм, — промовив син чистою українською мовою і тим ще більше вдивив свою матір і сестер. Материне лице так і розтяглось вповодж. Вона тільки руки згорнула й вирячила очі на сина.

— Нащо ж ти так убрався? — спитала мати.

— Бо тепер так ходять наші студенти.

— Мабуть, тепер така поведенція, чи що? — питав батько.

— Яка чудна в вас мода: зовсім мужича! — сказала мати.

— Та й ваша мода часом буває не краща, — промовив Радюк до жінки. — Одначе студентська поведенція не погана, сказати правду! Та як тобі, Павле, вона пристала до лица! Ти тут поводиш з ума всіх наших хуторянок.

І батько задивився на свого сина, бо йому й справді дуже приставала до лица вишивана сорочка, а до брів, до кучерів приставала червона стьожка. Він поклав свою

міцну руку на синове плече й придивлявся до його: «А признайся, сину, хто тобі вигаптував оцю мережану сорочку, га? Ану, признавайся!» — і всі засміялись.

— З чого оце в тебе ця свита? — питала мати, лапаючи своєю делікатною рукою грубу й шерстку свиту.

— З простого мужицького сукна.

— Боже мій! Я собі руки обшмульгала об твою свиту! Скинь, будь ласка, її! Зараз скинь! Боже мій! Ти собі шию обшмульгаєш, ти себе покалічиш.

— А селяни ж носять, та й не калічать же себе, — сказав син.

— То ж мужики! А ти не звик до такої товстої, шерсткої одежі!..

— То треба звикати. Мало чого, що не звик! — сказав син.

— Та навіщо ж тобі звикати? — крикнула Надежда Степанівна. — Чи тобі нема в чому ходити, чи що?

— Добре, що мені є в чому ходити. А є такі студенти, котрим і справді ні в чому ходити. А, опріч того, нам треба у всьому ділити долю з своїм народом, починаючи хоч би од свити...

При таких словах у деяких гостей лица розтяглися вздовж, а в деяких — впоперек, як кому подобалось.

— О, багацько, сину, поможеш їм тим, що носитимеш свиту! — сказав батько осміхаючись. Батьків жарт зачепив сина за серце.

— Ми, тату, носимо народну свиту, бо ми народовці, стаємо на бік народу; ми націонали! [Ми протестуємо нашою свитою проти деспотизму, який насів на нашу українську національність, на нашу мову, на нашу літературу, на наше життя. Ми тим протестуємо проти всякого деспотизму і стаємо на бік нашого народу, боронячи його од панства, та ще й чужого, од впливу чужих мов, чужої віри, од впливу всіх чортів і бісів, які тільки посміли покласти свою ворожу руку на наше добро, на наш народ!..]

Павло Радюк говорив чистою українською мовою. Надежді Степанівні так і здалось, що він знов попав під вплив наймитів, пастухів і всієї журбанської челяді. Та свита, та українська розмова, той запал, з яким говорив молодий студент, — все те не тільки вдивило матір, але й злякало. Гості ще більше порозтягали вид і руки попускали.

— Боже! Що з тобою сталося? Як ти говориш? Чого ти так багацько говориш? — говорила мати, здержуючи сина. Вона давно налила йому стакан чаю, поставила перед ним масло, паляницю, сухарці, молоко. А син неначе не бачив нічого та все говорив, доки й чай прохолов.

— Ми носимо народну одягу, бо чим же ми викинемо значок про свої ідеї? Чим же ми дамо ознаку, коли нам рот затулений, коли нам зв'язали руки й ноги. Що ж ми маємо робити, доки народиться наша наука, поки виробиться наша мова? Що ж маємо робити? — говорив Павло, набираючись вогню й обертаючись до матері.

— Та пий чай, голубчику мій дорогий! Пий чай, бо вихолоне зовсім! — прохала мати, присовуючи до його стакан. — Та не кричи, бо ти собі горло порвеш. Їхав так довго, приїхав так здалека, втомився, здороживсь, припав пилом, а тут треба доконче розмовляти й кричати!

— Спасибі, мамо! Встигну ще напитись й наїстись, — сказав молодий студент, хлиснувши похапцем трохи чаю й укинувши хапки в рот шматочок паляниці.

Він так швидко вливав чай у рот і так швидко їв паляницю, неначе хапався кудись йти, щось робить. Після університетського товариства, після палких недавніх диспутів у Києві йому й тепер здавалось, що він розмовляє з молодими товаришами й хоче перемогти когось в диспуті. Нові ідеї муляли йому в голові й дуже займали його, гарячили його кров.

— Не пий, сину, так швидко! Не хапайсь-бо так. Часу буде доволі, — здержувала його мати, на що син не звернув ніякої уваги.

— І багацько вас там носить такий костюм? — спитав батько. Син покинув пий і їсти й підвів голову.

— О! Нас є чимало! Ми кланяємось новим гуманним ідеям, які давно розійшлися по Європі й ледве оце добираються до нас. Чи ви пак знаєте, що ми всі зараз терпимо і самі того не добачаємо? Бо ми були сліпі, глухі й німі. [І народ терпить, і ми всі терпимо, куди не глянь. У нас що дуже й підле, те панує і жме, а що слабе й добре, те мусить терпіти і не сміє голосу подати.] Ще то наше велике щастя, що народ наш вже визволений од панщини, вирваний з рук польської шляхти, котра держала наш народ в своїх руках у неволі.

— Та що ж маємо робить? З ким маємо битись і войдуватись і за що? — спитав один гість, але Павло не дав йому й скінчити.

— З темною силою треба войдуватись! Нам не треба ні землі, ні води. Нашою водою можна світ потопить; нашою землею можна засипать волю всіх людей на цілому світі. Нам не треба солдатчини! [Нам не треба кадила й кропила! Ми й так темні й глухі; ми й так маємо більма на очах! Нащо нам великі дзвони? Нащо нам золоті верхи монастирі? Нащо нам топити віск перед образами?]

— Не кричи, сину, бо ми чуємо! Пожалій себе! — здержував його батько, а сам несамохить милувався сином, його завзяття, палка вдача, розум, розвитий наукою, — все те тішило батька так, що він задивлявся на блискучі синові очі, на палаючі щоки. Він був гордий сином перед сусідами.

— Наша земля на Україні як золото, а народ наш часто голодує. В нас нема промислівства, а про народ ніхто й не дбає, ніхто його не напутить, не вчить, не наводить на розум. Наша народна пісня поетична й чудова, як утвори перворядних геніїв; наша поезія, наша мова багата, як щире золото. І все те марно занепащається, пропадає, лежить непочате. І доки воно лежатиме? Нам не треба війни, а треба просвіти! [Нащо нам земля й вода? Нащо кропило й кадило? Грека й латина? А нас тільки тим і годують і не дають нам нічого луччого, держать нас і народ наш в темноті, не дають народові навіть св. письма на його мові, що вже мають дикарі, не дають нам нашого хліба, не дають нам нашої мови, не дають нам нашої волі, науки, школи, просвіти.]

Павло встав і почав махати руками. Його червоне лице палало, як в огні, очі блищали завзяттям і надзвичайною красою сміливості. Він почував у собі таку любов до нової ідеї, що старий батько своїм серцем, несамохить, почувив, що в синових словах

є щось нове й правдиве. А син все говорив та говорив. Його язик, такий легкий, як і в батька, ледве встигав вигортати і виявлять силу думок, всю силу гарячого почування, котре наче кипіло й клекотіло в його серці. Мати одсунула од його холодний недопитий стакан і присунула другий, гарячий. Син не доторкнувся до його й не переставав говорити. Нове убрання, нова мова, якісь ідеї, котрих вона добре не втямила, хоч трохи й постерегала, надзвичайний запал і навіть злість, з котрою злітали слова й думки з синового язика, — все те дуже здивувало матір, котра до цього часу за ніякі ідеї нічого й не чула. Вона бачила, що чиниться щось нечуване, і перш од усього злякалась. Інстинкт материнський найпередніше заговорив в її серці. А гості все сиділи мовчки та тільки дивились.

[— Де наша минувшість, де вона ділась? Де наша козацька воля і рівність? Нам не треба Туркестану, не треба солдатчини, не треба панів!]

— Та чого ж нам треба? — спитав батько несміливо й тихо, сливе нишком.

— Та чого нам не треба, коли ми нічого не маємо! І Павло витяг з кишені жмут паперу, писаного й літографованого, й твердою рукою кинув на стіл. Мати й батько, сестри й гості — всі жахнулись й одхилились од стола. Велике завзяття, й гаряче слово, і жар серця, і темний вечір — все те впливало на слухачів так, що їм здалось, ніби він кинув на стіл якісь чари, а не пучок паперу.

Між тими паперами було багацько писаних і літографованих перекладів нових європейських авторів: [Ренара, Бюхнера, Фейербаха, Прудона, деякі заборонені цензурою твори Шевченка і багато дечого іншого.]

— Нехай же це все полежить до завтрього, бо тепер не буде часу читати. Ти все говориш, — сказав батько, — а я мовчу. Мені обридло вже мовчати. Мовчи ще ти, а я говоритиму! Я тобі тим часом розкажу, як були собі дві молодичі, та обидві такі цокотухи, такі лепетухи! Якраз такі, як ти та я, що одна другої ніяк не переговорить! Одна другій щось розкажує. Обидві разом своє товчуть, і одна одної не слухає. Ото раз вони пішли в заклад, хто кого переговорить.

— Ет, тату! Нам не треба анекдотів! Нам не треба балакання; не треба слів, а треба діла! — крикнув син, перебиваючи батька.

— Отуди ік бісовому батькові! Я говорив цілий вік, а оце при тобі доведеться мовчати! То я вже й не знаю, чого тобі треба. Як ми вчилися, нам і в голову не приходило, чого треба, а чого не треба!

— То-то й горе! А нам от і в голову прийшло! Ми хочемо все перетрусить, передивитися. Ми не хочемо жить навмання, йти навпомацки, говорити, думати і робити по чийомусь там розумові чи по баб'ячих давніх переказах.

— Боже мій! Що з тобою сталося? Що там у вас діється в тих школах, коли ти так змінився, зовсім не той став! — бідкалась мати й ніяк не могла втямити, а тільки догадувалась, що з ним сталась якась зміна, котра дуже не припадала їй до серця. — Не п'є чаю, не їсть, сердиться, верещить! Ти собі груди порвеш! Що там у вас скоїлось таке безглузде по школах? Я не спатиму цієї ночі.

— Про мене, мамо, й не спить, а зо мною сталося те, що бачите.

— Бач, жінко, було його малим не пускати горобців дерти з мужицькими дітьми,

— промовив батько, — а все то в тому винні горобчики!

Той жарт розсмішив усіх. Всі засміялись, навіть молодий студент осміхнувся, а гості не знали, що думать, що й казать. Одначе всі вони кинулись до заборонених творів [Шевченка], і дехто почав їх голосно читать. [Всі слухали з великою охотою й цікавістю, не згірше, як слухали й молодого Радюка.]

Павло тим часом замовк і пив чай. Його пульс кидався дуже швидко, лице горіло. Він утомився й мовчав. А з-за вуглів і кушців виглядали дівчата й молодиці. По дворі пішла чутка, що приїхав панич з Києва й привіз з собою якогось парубка, та такого гарного, що й пером не списати і не змалювать! Всі дівчата й молодиці, одна за одною, добігли дивиться на того парубка, що пішов слідком за паничем і втирився в панський ганок. Одначе зараз вони впізнали в тому парубкові свого панича й не могли одірвать од його очей.

— Та й гарний же наш панич в парубоцькому убранні! — сказала одна наймичка до дівчат.

— А яка на йому сорочка! Неначе золотом шита; а яка застіжка! Ой гарний же, як сонце, як місяць! — промовила друга дівчина, підіймаючись навшпиньки з-за плечей молодиці.

Тим часом почали налагоджувать стіл для вечері.

— Оце прошу тебе, сину, за одну річ! Ти передніше наїжся, напийся, а потім будеш говорити, про мене, й до світу, — просила мати сина.

Син так і зробив. Закачавши трохи рукава свити, він почав уплітать печене й варене, та так швидко, неначе хапався, ніби йому треба було от-от зараз бігти на лекцію, щоб не опізниться. Батько тим часом розказував йому за хуторянських паннів та про одну сусіду, панію Макуху.

— Як приїде до нас завтра панія Макуха, то ти, сину, побалакай з нею і про волю, і про долю. От хто заговорить з тобою! — сказав старий Радюк, і всі гості зареготались разом.

— І таких треба навчать, як ваша Макуха, і таких треба просвічувать сьогочасними європейськими ідеями. Бо звідкіль же вони наберуться тих ідей? Газети до їх не доходять, людей просвічених вони не бачать. Ростуть собі, як лопух на городі, як той степовий бур'ян.

— О, вибачай! Панія Макуха зовсім не хуторянський лопух! Вона часом і філософствує. Раз мені казала: «Що то пак бог дав! Як-от курка, то й птиця, і несеться; а як кішка, то вже й звір, і навіть не несеться, а котиться. Так вже, мабуть, дав господь милосердний». Ти, сину, таки її просвіти! Вона тебе зрозуміє і втямить твої ідеї.

Після вечері Павло таки не втерпів і знов розпочав розмову про нові ідеї з батьком та гістьми. Мати вже давно пішла спати, а вони все балакали та балакали. Син був дуже радий, що батько й гості починали потроху його розуміть, з дечим почали згоджуваться, хоч в дечому й суперечили йому.

— Ти часом то ніби й правду видумуєш, — казав батько, — а часом то вже й не знаю. Чи ти дуже розумний, а я вже надто дуже старий, чи ти брешеш, а я сливе йому тобі віри.

І батько поцілувався з сином надобраніч. Гості виїхали з двора, запрошені на другий день на іменини. Але й батько довго не спав. Його стурбували нові ідеї, привезені сином; його збентежила палка синова розмова, промкнута завзяттям і щирістю. Вже не час було йому ламать свою сиву голову, переіначувать те, що лежало в голові кільки десятків год, що зляглося, як верстви снопів в старому стіжку.

А син не міг спати. Подушка пекла йому голову й лице, неначе вона була насипана жаром; його тіло розгорілось, а молода голова, вперше розпустивши хвилі свіжих ідей за стінами школи, розтривожилась, розпалилась. Мислі, картини — все те опало його зо всіх боків, ніби сіпало, смикало його. Він сів на ліжку, обмахувався од жару руками, потім встав, убрався й вийшов у садок.

Ніч була гаряча, жнив'яна. Духота стояла сливе як удень. Свіжість півночі не встигла здмухнуть вогню з гарячого лица степу. Павло пішов по алеї, і йому здавалось, ніби гілля в гущавині пригнічує його зверху до землі. Він перебіг садок, перескочив через тин і вийшов через вигон у степ. Од заходу потягло тихесеньким, свіжішим вітрецем. Він пішов у степ назустріч тій прохолоді. Зорі пишно сяли в чистому небі, миготіли й бризкали світом в сухому прозорому повітрі. Метеори раз у раз спадали з неба на степ, то ніби хто кропив небо огняною водою, то ніби огняний палець велетня розпорював все небо од верху до самого низу. Зорі так ясно сяли, що весь степ, навіть не освічений місяцем, мрів од краю до краю. Садок і церква, верби й вітряки мали якийсь фантастичний вигляд палаців, зубчастих стін. Чорнобіль, бузина коло тину здавались цілим лісом; а нарізно стоячі будяки серед степу здавались гіллястими дубами. Павло пішов у степ, і степ почав перед його очима наче оживать під впливом недавньої науки в школі, недавньої розмови й гарячих дум.

І по степу неначе перед його очима перелетіли на баских конях, мов ті птиці, орди давніх народів, пересунулись важкі орди татар з чередою, з верблюдами, гарбами й кіньми. І все те посунулось, полізло на Київ, на Україну, застлавши українським трупом степи, поливши їх українською кров'ю. Він згодом неначе побачив, як розлетілись по степу соколами й орлами козаки. Він так очевидячки роздивлявся на їх коні, баскі та прудкі, на їх довгі чуби, що одставали од голов і маяли од вітру, на їх лица, гарні й сміливі, на кунтуші ясноцвітні, що неначе все те й справді діялось тепер перед його очима на широкому степу. От ніби перед його очима басували гетьманські коні, а на конях сиділи гетьмани-лицарі, а за ними вигравали козаки на конях, мов хвилі на морі, манячили червоноверхими шапками, — і перед ними оступались дикі орди, падали необережні польсько-шляхетські голови. Все поле вкрилось трупом.

Потім заворушилось по степу велике, як самий степ, військо московське, посипались крупами москалі, полізли степовими мишами й сараною. Ще ясніше заблищали зорі, частіше замиготіли метеори, розпорювали небо блискавкою зверху донизу й освічували ясно весь степ. І перед його очима розістлався степ, весь облитий людською кров'ю, весь червоний, увесь засипаний українськими кістками, засипаний попелом пожежі, укритий диким гайворонням. Вся степова трава, всі степові квітки були неначе обмочені в кров, вирости политі тією кров'ю, пускали коріння в кістки й попіл, розносили попід небом пахощі, витягнуті з українських душ, то козацьких, то

дівоцьких, замордованих за те, що вони родились на тих степах, що вдихнули в себе повітря українського неба, української землі. Мрія так ясно малювала перед ним страшні картини українського минулого часу, що він подивився собі під ноги, чи не хлюпається кров під його ногами.

То була не кров, а роса, що падала з холодного неба на гарячу землю. Повітря стало свіжіше. Край неба почав червоніть. І степ ще далі стало видно. Роса вкрила траву й біліла проти сходу, неначе хто потрусив степ ізумрудами й прикрив павутинням. На степу було так тихо, неначе вся земля з селом, хатами й садками замерла на той час в міцному сні. Тільки червоний край неба натякав на живоття, давав надію, що незабаром все знов оживе й почне віковичну незмінну роботу. Трохи згодом на селі заспівали півні. Радюк почував, що його голова вже прохолола, що його пульс кидався рівно. Він вернувся додому, впав на ліжко й заснув міцним сном щасливого студента, що добре здав екзамен і приїхав додому на спочинок на вакації. На другий день сонце високо підбилося вгору, а Павло спав. Батько й мати ходили тихесенько по кімнатах, не гуркали дверима, щоб не збудить дорогого гостя.

Того ж таки дня трапились іменини самої Радючки, і старий Радюк був навіть радий тому, що прийдуть деякі сусіди. Йому дуже хотілось похвалитись перед ними своїм сином.

Вже сонце стало на вечірньому прузі, як почали з'їжджаться ближчі сусіди, котрі знали про ті іменини. Деякі попривозили своїх дочок, почувши, що приїхав молодий Радюк. Вечір був погожий. В покоях було душно. Хазяйка попросила гостей вийти пити чай на терасу. Вона сіла коло самовара й наливала чай; кругом стола й на лавках сиділи хуторянки й хуторяни. Тераса була без покрівлі, вся обвита виноградом. Виноградний лист закривав гостей од косоного проміння сонця. Над терасою синіло вечірнє небо. Старий Радюк балакав з сусідами, а дами сиділи коло стола поруч з хазяйкою. Між дамами кидалась в очі одна немолода удова капітанша. То була Лекерія Петрівна, на прізвище Висока. Старий Радюк продражнив її Макухою. Панія Висока й справді трошки скидалась на макуху, бо була присадкувата, кругленька, з круглим повним лицем, котре од духоти почервоніло й лисніло од поту. Панія Макуха ледве встигала обтирать його білою хусточкою та все жалілась на духоту. Невважаючи на свою дохожалість, вона любила чепуриться, була вбрана в ясну сукню й мала на голові рожі, які були б до лица молоденькій панні. Хоч непросвічена й проста, але вона любила вдавать з себе світську панію й була з претензіями. Меж гістьми було чимало паннів, але одна між ними була найкраща, хоч була і дуже молоденька. Вона була вбрана в вишивану українську сорочку, бо недавно була в Полтаві і вгляділа там нову моду. Почувши од знайомих сусід, що молодий Радюк приїхав з Києва в українському костюмі, вона зумисне вбралась і собі в національний костюм. Та хуторяночка звалась Галею, а прозивалась Масюківною. Вона була небагатого роду, але гарна, як степова квітка весною. На фоні зеленого листу її чистий профіль був ніби намальований на картині. Вона була ще дуже молода. Довгеньке Масюківнине личко з чорними бровами, з рум'янцями на щоках, з великими карими очима пригадувало цвіт червоної зірки між зеленим бадиллям.

Павло Антонович довгенько не виходив до гостей і вийшов знов в українському убранні, тільки замість важкої свити на йому був легенький літній сіртучок. Червоний пояс дуже гарно обгортював його тонкий стан. Він привітався до гостей по-українській. Панни очевидячки якось зам'ялись, а панія Макуха осміхнулась, закрутила головою та ще гірше почервоніла й частіше обтирала хусточкою лице.

— Як гарно ви, Павле Антоновичу, убралися по-сільській! — сказала панія Висока тоном, в котрому була думка надвоє.

— От так, як бачите! — сказав молодий Радюк і сів на східцях тераси, якраз спиною до панії Високої, так що його потилиця була проти її очей. А для неї дуже хотілось надивитися на його очі!

— Просто неба на землі сіли, Павле Антоновичу? — зачіпала його панія Висока.

— Просто неба на східцях! — сказав він, повернувши на час лице до неї й знов одвернувши очі до молоді Масюківни, що сиділа в куточку окроми й почервоніла, як мережки її рукавів.

— Прошу покірно сісти на стільці! — знов сказала Лекерія Петрівна, показуючи на порожній стілець, що стояв саме проти неї.

Молодий Радюк послухав її, але сів на стільці до неї боком, а лицем просто до Масюківни, й почав говорити до неї по-українській. [Панна почервоніла й одказувала йому тією страшною мішаниною, котру на Україні звуть великоруською мовою.]

— Як ви до нас говорите по-модному! — промовила панія Висока й собі по-українській.

— Ото в нас така поведенція настала! — одказав їй Радюк.

— Може, ви й насіннячко лузатимете по-нашому, по-сільському? Шкода, що не взяла з собою! — сказала йому панія Висока жартовливо, але сміливо, як людина дуже знайома і вхожа до Радюків.

— Шкода, що ви забули.

Всі засміялись, а Радючка осміхнулась якось гірко, і лице її зажурилось.

— Яка теперечки пішла чудна мода! все сільська та сільська. І убрання носять сільське, і говорять по-сільській, — говорила панія Висока, ніби сама до себе.

— І пісень співаємо сільських, і пишемо книжки сільською мовою, бо ми, пані Висока, демократи. Не знаю, як ви?

Панія Висока не зрозуміла того слова, не зрозуміла, чи то щось добре, чи щось погане, і, щоб не вшелепатся, затерла, зам'яла розмову, попрохавши в хазяйки чаю. Молодий Радюк посунув до неї молочничок з молоком.

— Дякую вам! Я понеділкую! — промовила трохи гордо панія Висока. — Сьогодні понеділок!

— Вибачайте, коли так. І ви цілий рік понеділкуєте?

— От і цілий рік! У вас в Києві поведенція на все сільське, а не знаєте, як на селі поводитьсь в нас. Од Великодня до св. Духа ніхто не понеділкує.

— Чи не доволі ж вам тих серед та п'ятниць?

— Що це ви говорите про середи та п'ятниці, неначе про вівці та кози? — промовила панія Висока.

— А мені здається, якби ви сьогодні оскоромились, то не великий був би гріх. Скільки скорому, стільки й гріха, — кажуть у приказці.

— О, панію Високу не підведеш, сину! — обізвався старий Радюк. — Чи ви пак знаєте, як раз сповідалась молодиця в Лаврі? Питає чернець в неї на духу: «Чим ти грішна, молодице?» А вона каже: «Ой батюшко! Великий маю гріх на душі. Раз у святу п'ятницю годувала дитину молоком, та забула, що п'ятниця, та й облизала ложку». А чернець каже: «Лиж ж ти сухого макогона щоп'ятниці до самого Великодня».

Всі засміялись, а панія Висока промовила: «Смійтесь, смійтесь! З посміху люде бувають, як приказують селяни, та глядіть, щоб навпісля не плакали!»

Радючка не держала постів, але їй здалось це не до ладу, що син з батьком неначе змовились кепкувати над постами перед її гістьми, котрі поважали пости.

— Знаємо й ми вас, постниць! — додав старий Радюк. — У вас у піст і грибки й опеньки, і рибка й варення, і узвар і кутя, й пиріжки з усякою начинкою. Давай тільки, боже, апетиту.

— От я хоч і держуся сільської поведенції, але не дуже люблю сільське понеділкування й усякі сільські забобони, — промовив молодий Радюк.

— Забобони забобонами, але між тими забобонами є багацько дечого, що й вам, вченим, не по голові. Не дуже лишень потріпуйте село, коли любите сільську поведенцію.

[— Пані Висока, — промовив Радюк, і кров кинулася йому до голови, — ми любимо що є луччого в селі, але село має багато дечого темного, бо туди ще не прийшов світ науки. Хто ж буде любити відьом, знахарок з їх ліками безтолковими, з їх виливанням на лопаті, на порозі, з їх завірчуванням, підливанням? Хто ж любитиме Лису гору а хвостатими відьмами і всяку сільську нісенітницю? І кому потрібне все те? І хто ж такий розумний, що йнятиме віри?]

— Павле Антоновичу! Говоріть, та не проговорюйтесь! — сказала панія Висока. — Що ви мені кажете, коли я дещо на свої очі бачила...

— Чи не бачили ви часом, як баба витягла підсакою щуку, а вона стала телям та й побігла в ліс? — сказав старий Радюк.

— Не те я бачила, а дещо мудріше од того.

— А що ж? Як відьми доять молоко, підставивши дійницю під стріху або одіткнувши в дверях кілочок? — обізвався старий Радюк.

— А хоч би й те!

— Є багато в світі такого, чого ви, вчені люди, ще не постерегли. Що ви говорите, коли я сама можу вилічить од пропасниці симпатією! — промовила стара Радючка й дуже здивувала свого молодого сина.

— Як же ви, мамо, її лічите? — спитав син, не ймучи віри своїм вухам, щоб його мати, що вчилась в інституті, вірила в такі способи ліків.

— А так! Напишу кілька таких слів на склянці, потім змию водою й дам ту воду випити слабому, то він і одужає.

— Хто ж вам переказав ту містерію?

— Наша начальниця в інституті, одна графиня з Петербурга, — сказала мати

дуже поважно, вважаючи на такий авторитет.

— Мабуть, вона була спіритка або масонка, не згірше наших сільських спіритів, що літають на днищах на Лису гору, — промовив молодий Радюк. Молода кров вдарила йому в голову. — Оце, як голова в мене чогось заболіла! — вихопилось у його несподівано.

— Як у вас часто болить голова, то я вам пришлю шапочку з голови св. Івана многотрадального, що в печерах. Тільки ви народ молодий... Ой, лихо з вами та й годі! — бідкалась панія Макуха, важко зітхнувши.

— Носіть вже ви шапочки, а я не буду, — промовив Радюк аж сердито. Його дуже вразила темнота того товариства, серед котрого він хотів проповідувати свої ідеї, і він засмутився недоброхоті. — Мені треба доктора, бо шапочка нічого не допоможе, — сказав він.

Вже смеркло. Надворі було так тихо, що як принесли світло, то свічки горіли, неначе в горниці. Всім не хотілось йти в покої, всім було тепло, гарно й весело. Розмова про страхіття нагнала трохи страху на паннів і паній; вони втихли й сиділи мовчки. Пані Високій здавалось, що от-от якийсь страховище з рогами просуне руку через виноград і вхопить її за шию. Вона навіть оступилась, аж одскочила й сіла серед ганку, ближче до Павла, котрий тим часом одсунувся од неї й пішов до паннів. Батько хотів почванитись перед сусідами сином і почав його зачіпати.

— Так що, сину? Панія Висока вірить в сільські чуда? — спитав він сина.

— Якби пак тільки панії вірили, а то часом і пани вірять!

— Що вже що, сину, а й я не люблю дечого того, що тобі не подобається. І в мене вже давненько почала спадати з очей полуда. Робіть і думайте вже ви молоді за нас, старих.

— Коли б пак ви сиділи нишком та не перебаранчали! — промовив син трохи сердито, зирнувши на одного понурого сусіда, що колись служив в Полтаві в поліції.

При тих словах молодий Радюк пішов і сів коло Масюківни. Її великі карі очі блищали, як зорі. Одні її очі освітили й пригріли його серед темряви того товариства. Йому так було гарно й тепло при тих ясних очах, що пісня сама навітталась йому на думку. Місяць на підповні глянув через терасу з неба на гостей, і поезія повіяла крилом над молодими людьми. Радюк почав української пісні чистим горьовим басом. Панія Макуха зараз-таки пристала до його, бо співала дуже гарно. Мелодія, наче пошесть, заметила й гостей. Старий Радюк зараз затяг і собі, а за ним деякі гості. Павло почув, що Масюківна, червона яр-маківка, почала співати чистим чудовим голосом.

Тим часом місяць піднявся високо. Після вечері близькі сусіди почали прощатись, щоб зарані вернуться до господи. Панія Висока дуже просила молодого Радюка не забувати її й завертати частіше до її двора.

— А як ви часом мене причаруєте, що я тоді на світі божому робитиму? — казав молодий Радюк.

Панія Висока засміялась, бо його слова були дуже підлесливі задля неї.

— О, я двір свій обсную і дорогу вам зіллям переллю. Тільки приїдьте та вступіть в мою оселю, то спроста вже й не виїдете. Коли хочете, то й не їдьте, бо напою вас

таким зіллям до любовців, що всі наші сусідські панни помруть од кохання: так ви будете всім до вподоби.

— Ви, мабуть, така чарівниця, про яку співають, що вона чарів не знала, а Гриця причарувала, бо була чорнобрива, тим і чарівниця справедлива, — сказав старий Радюк.

Той комплімент дуже сподобався Високій, бо вона почервоніла, неначе молоденька дівчина. Всі хуторянські панни сміялись з неї в вічі. Молодий студент щиріше й привітніше попрощався з Галею Масюківною. Панія Висока запримітила те і якось цілим лицем моргнула на молодого Радюка.

Вакаціями молодий студент їздив в гості до сусід, був навіть у Лекерії Петрівни Високої, і скрізь проповідував свої ідеї, котрі не давали йому спокою, неначе муляли йому в голові, доки він не порозносив їх по сусідах. Всі загомоніли за молодого Радюка. Радюк зумисне дражнив з Високою й іншими провінціалками і розказував їм страшні речі про вчених німців-безбожників. Раз він так наговорив Високій про тих німців, що вона теж добре стурбувалась. Їй здалось, що швидко буде кінець світу або що на землі починається щось страшне. І їй раз приснився страшний сон, неначе ті німці поперекидались усякими звірами й дідьками, рогатими й хвостатими, та все дражнили з неї. Такий страшний сон снівся їй цілу ніч до самого світу.

Одпочивши добре на волі, молодий Радюк почав думи думати молодою головою. Наймилішим місцем його молодих дум був старий садок. Наниз од дому Радюка колись давно була посаджена алея з лип та дубів, але натура давно попусувала діло людських рук. Старі липи та дуби росли вже давно по своїй волі; деякі виступили за алею й широко розкидали своє гілля на всі боки. Два дуби вигнались вище за липи серед самої алеї. Колишнясь алея стала вже лабіринтом старого дерева, під котрим росла зелена трава, рівна й гладенька, як килим, а за алеєю на низині блищала ясно-зелена осока, така зелена й ясна, що в найсумнішу негоду здавалось, неначе на неї світило сонце. Молодий Радюк любив ходити поміж тим старим деревом, між липами та дубами, любив саму гущавину, де серед сонячного дня було сливе поночі.

[Радюк побув рік в університеті і вже скинув з себе той космополітизм або великорущину, якою надаряє нашу молодіж великоруська гімназія.]

Європейські ідеї й наука показали йому новий світ, нове живоття. Його давні дитячі літа в Журбанях, з українською мовою й піснею, між челяддю й селянами, тепер неначе вертались знов.

Чудове, пишне українське село в літній час, зелене й пахуче, все в квітках! Чудовий, богом благословенний і богом забутий край! Хто бачив його не очима тільки, а бачив серцем і душею, той повік його не забуде.

В Журбанях ввечері на вулиці до півночі співали хлопці й дівчата. Радюк до півночі ходив в алеї, по садку, доки не стихала остання пісня на селі, доки не засипали дівчата й хлопці разом з співучим птаством. На чистому повітрі до його долітали виразно самі слова пісень, повні високої поезії, простої й пахучої, як квітки зеленого степу. Обвіяний духом поезії пісень, неба, тепла, квіток, він неначе бачив душею свою Україну, свою дорогу Україну майбутнього часу. Вона вся вставала перед ним, гарна, як рай, чудова, як дівчина першої пори своєї краси, вся засаджена садками, виноградом і

лісами, вся облита ріками й каналами, з багатими городами й селами. Україна вставала перед ним з своїм гордим, поетичним і добрим народом, багатим і просвіченим, з вольним народом, без усякого ярма на шиї, з своєю мовою в літературі, з своєю наукою й поезією. І він неначе почув душею, як та поезія розвивається, мов рожа в садку, в розкішну, багату й вольну літературу. І перед його очима неначе розгортувалась театральна сцена, де він і бачив все те уявки. Як той чудовий сон, бачив він такою Україну.

І молодий Радюк почував душею, що все те мусить сходити і рости само, не полите водою й росою, без усякої помочі, під гарячим камінням і піском, зумисне накиданим зверху. Молодий хлопець почував, що в його душі виникають все невеселі, смутні думи. І як він більше думав про і свій народ і Україну, то його душа ніби тонула в якійсь темній безвісті, де не було ні дна, ні верху, де не було за віщо вхопитися, хіба за одно повітря.

Думи, як осінні хмари, наполягали на молоде чоло. В його душі була мета, ясна й проста — народ й Україна, але на скільки доріжок розбігався великий шлях до тієї мети! І од чого почать? І за що взятись? Та дума знов кидала його в якусь страшну безодню, де не було й дна, де доводилось вхопитися хіба за проміння сонця.

А зорі так пишно сяли на синьому небі! А земля й небо мліли так солодко в теплому повітрі, що будили сподівання, навівали якесь щастя, якийсь спокій на кожну душу і, здається, були ладні загоїть смертельні рани кожної душі, а тим більше — душі молоді.

Невважаючи на все, Радюк був дуже щасливий в ті університетські вакації. Він добре здав екзамени, одпочив на селі. І в свої молоді літа він почував у себе стільки сили й волі! Його життя здавалось йому таким довгим, без кінця, що всі сумні й чорні думи почали зсовуватися й ховались десь далеко. Його не лякала ніяка притичина і не перепиняла його на стежці життя. Йому здавалось, що він усе переможе й перебуде, усе візьме і всього добуде, чого тільки його душа забажає!

Щаслива, тричі щаслива пора молодого життя й думок. Щасливі літа, щасливий час, повний надіями! Це не буває двічі в житті, бо людина не цвіте двічі.

Молодий Радюк часто вертався спать з такими сміливими мріями, що весела пісня й пісня козацька сама намагалась. І часто його пісня зливалась з піснею будліякого парубка, що дуже пізно вертався городами з вулиці од милої. В таку щасливу годину на його думку спадала постать молоденької хуторяночки, з гарним, щиро українським личком, з чорними бровами, котра не розуміла ні добра, ні зла, і спадала, як роса на квітки, як поезія, як пісня, що повеселить серце та й пурхне метеликом на повітря.

Раз якось на тижні трапилось свято. На вигоні, на вулицях ворухився народ, убраний по-празниковому. На призьбах сиділи жінки й чоловіки. Дівчата й хлопці стояли купами під вербами, балакали, жартували, лузали насіння. Молодого Радюка взяла охота піти по селі, подивитися на людей. Накинувши на плечі свиту, вбравшись зовсім по-сільській, він пішов довгою вулицею через село.

Дивиться він, аж на одній хаті стримить застромлена в стріху довга хворостина.

На хворостині зверху стриміла чорна дощечка, а на дощечці була намальована біла пляшка й чарка.

Йому закортіло заглянути в той шинок, бо таких шинків давніше не було в Журбанях. Він увійшов у шинк і побачив там жидівську сім'ю. В Журбанях він не бачив і досі жидів, oprіч орендаря в корчмі. В тім шинку було повно людей.

Перейшов він на другий куток і там побачив такий самий шинк, на котрому в стрісі стирчала на палиці дощечка з намальованою пляшкою й чаркою. Заглянув він і в той шинк і там побачив жидівську сім'ю. Людей було повнісінько.

Радюк вийшов на вигон і побачив сільську школу. То була невеличка хата, не більша од шинків. Вона стояла на вигоні окроми, далеченько од хат. Коло школи було пусто, бо вона була необгороджена тином. Стіни були не опоряджені; около було оббите дощем, облуплене. Корови й свині чухались об стіни, об угли. На вуглах були сліди свинячих спин, замазаних грязюкою. З обсмиканих стріх висіла солома. В побиті шибки були позаправлювані лубки. В деяких вікнах зовсім не було тахоль в шибках.

«Ану, зайду, подивлюсь, хоч тепер час робочий і школярів нема в школі», — подумав Радюк і зайшов.

Одчинивши двері, він увійшов у сіни й заглянув у клас, малий, тісний, з облупленою глиною на стінах. На долу були бакаї, неначе на шляху. На лавках лежав порох, як на вигоні. Радюк думав, що в школі нема й живої душі, й одхилив двері з сіней в кімнату. В кімнаті на ліжку спав москаль в червоній випущеній сорочці, в крамній чемерці з жовтими блискучими гудзиками. На голові волосся було розкудлане; в вусі теліпалась срібна сережка. То був вчитель журбанської школи, захожий одставний москаль. Він задер одну ногу на ліжку й хріп на всю хату роззявивши рота. Мухи так і вп'ялись в очі, ніздрі й губища. В хаті так смерділо мархоткою й цибулею, що Радюк мусив затулити носа.

Як рипнули двері, москаль раптом прокинувся, схопився й сів на ліжку, витріщивши заспані очі. Рій мух знявся з його лица й загув попід стелею.

— Чого тобі треба? Ей ти, хахол! Чого ти сюди лізеш? — крикнув москаль, ще й загнув дуже погано по-московській. Радюк ледве вдержався й прикусив язика, згадавши, що він у свиті.

— Та я хотів подивиться на школу! — промовив Радюк.

Москаль схопився, гуркнув дверима й защепнув заціпкою. Радюк пішов далі по селі.

Поминувши кілька хат, він знов побачив на одній стрісі на високій палиці чорну дощечку. Під шинком стояли жиди й селяни.

— Чи є ще й четвертий шинк в Журбанях? — спитав Радюк у людей.

— Є ще один, ондечки! За вербами! Мабуть, ти, хлопче, не журбанський?

— Ні, не журбанський! — обізвався Радюк і пішов до тих верб, де він і справді побачив четвертий шинк з тичкою на самому гребені, бо шинк стояв осторонь, аж на городі, далеченько од улиці.

«А дай загляну!» — подумав Радюк і пішов у шинк. Шинк був перероблений з простої хати. В одній половині сиділи люде й пили горілку; в другій жила жидівська

сім'я. Через одчинені двері Радюк побачив високе жидівське ліжко з перинами й подушками, застелене білим простирядлом з зубцями навкруги. В жидівській кімнаті було доволі чисто. Піч і припічок були чисто помазані, навіть підведені червоною глиною. Червоною глиною були обведені вікна в хаті й знадвору. Жиди вже позичили в народу трохи смаку до чистоти.

З кімнати вийшов єврей. Він був рудий, аж червоний. Шерстке, неначе дротяне, волосся на голові позакручувалось густими кучерями. Чорна ярмулка ледве держалась на кучерях, ніби на пружинах. Чорні хитрі очі блискали, бігали, крутились, як вертівся й сам Дувид. Рудий Дувид був в'їдливий, як оса, чіплявся до всіх. Він говорив по-українській, не шепеляючи, говорив чистою народною мовою, навіть з народним жартом, з сіллю народної мови. Дувид неначе грав роль мужика, зачіпаючи селян.

Вийшовши надвір, Дувид вгледів купку чоловіків.

— Та зайдіть же в мою хату! Не цурайтесь-бо мого хліба-солі! — сказав Дувид і штовхнув жартовливо плечем одного чоловіка.

— Геть, невиро! Не пхайся! — одказав чоловік.

— Оце недоторканий дядько, неначе молодиця! Та зайдіть-бо, та побалакаємо! — сказав Дувид і пхнув того дядька ззаду в спину обома руками просто в шинк. Чоловік торсонув плечима Дувид.

— Ще й грається хирний Дувид! — сказав дядько й пішов у шинк.

— Пиймо горілку, поки живі, бо як помремо, то вже не питимемо! З мого шинку беруть горілку і до пана, і до попа, і до голови. І вчитель тут хилить. Проти Дувидової горілки нема добрішої ні в одному шинку. Ну-те-бо, дядьки, я вас почастую! Які-бо ви прохані! Чи наливають?

— Та наливай, та тільки одчепись ік бісовому батькові! Та не пхайся-бо!

— Дай же, боже, нам здоров'ячка на многі літа, а помершим душам легко лежати й землю держать! — приказував Дувид, наливаючи горілки чоловікам. — Який-то врожай дасть нам господь милосердний на те літо, — бідкався Дувид.

Радюк сидів за столом спершись і дивився. Дувид угледів Радюка, і його чорні, як терен, очі закрутились,

— Мабуть, не з Журбанів? — спитав Дувид Радюка.

— Не з Журбанів... — знехотя обізвався Радюк.

— Мабуть, з нової школи, з школярів? Чи, може, з двірських? — спитав Дувид і насунув на голову ярмулку, котру все підіймало вгору волосся.

— Авжеж, з нової школи... — ледве обізвався Радюк. Дувид не зачіпав Радюка, не пхався й не жартував. Він обминав ти й ви, бо догадувався, що може помилиться. Дувидові очі бігали, бігали і не знали, де дітись.

— Чи почастувать? — якось-таки Дувид наважився, врешті, спитать Радюка.

— Нехай потім; трохи одпочину.

Дувид перестав пхаться з людьми та все скося та скося поглядав на Радюка, ще й жінці щось шепотів на вухо в кімнаті. Рухля виглянула з кімнати, запнута під бороду шовковою білою хусточкою, гарна, біла, з тонким носом, з чорними рівними бровами; блиснула вона карими очима й знов мерщій одхилилась за двері, аж золоті сережки

заколювались.

Чоловіки й молодичі входили й виходили з шинку, балакали, пили, навіть не глянувши на Радюка. Коли це в шинк увійшов молодий парубчак в крамній сіренькій козачині, в чоботях на колодочках. Чорне густе волосся на голові було примазане, аж лисніло. Проділь був розділений збоку, шия була зав'язана червоною з квітками хусткою під викладчастий комір. Козачина була застебнута на грудях жовтим блискучим витертим гудзиком. З-під козачини виглядала на грудях ситцева жилетка. З темного смуглявого виду темні очі поглядали згорда на селян. Парубчак увійшов у шинк, скинув картуз і подав Дувидові руку.

Парубчак був такою загадкою для Радюка, як Радюк був загадкою для Дувіда. Вся постать парубчака пригадувала трошки Радюкові вчителя в школі.

— Шулемехом, Дувиде! — промовив парубчак до Дувіда й ляпнув його по долоні та й подав руку.

— Шулемехом, пане Терешку! — обізвався Дувид і зирнув скося на Радюка.

— Як ся маєте, Дувиде? — промовив парубчак.

— Так собі... живемо до котрого часу.

— Моє поштеніє! — гукнув парубчак до Радюка, піднявши вгору долоню.

Радюк простяг до його руку. Парубчак зирнув на білу руку, глянув Радюкові в очі й зараз схаменувсь.

— А мені чомусь здалось, що це наш Авксентій! — промовив парубчак якоюсь покаліченою мовою, бо він силкувався говорити по-великоруській, хоч говорити до ладу не вмів.

— Чи ви тутешні, журбанські? — спитав Радюк.

— Ми тутешні, здешні, — промовив парубчак, хитаючи головою. Те «ви» він почув вперше на віку. Воно його так і підняло під саму стелю, бо він думав, що вже давно заслуговував те «ви».

— Чи не з міщан ви часом або чи не з козаків?

— Може, з міщан, а може, й з кращих од міщан.

— Та бреше він! Не слухай його, хлопче, бо він сірий мужик; його в селі дражнять Бубкою, — гукнув один чоловік до Радюка. Парубчак почервонів, насупився й промовив: «Може, мого батька й дражнили Бубкою, а мене вже то й не будуть».

— Ба будуть, бо ти таки Бубка й Бубчиного кодла й хову, — промовив чоловік.

— Бо мій батько хахол, то й Бубкою дражнили, а наш вчитель Хвадей Терентевич казав, що я вже Бубков, а не Бубка. Та що з ними й балакати! — промовив Бубка до Дувіда, як людини, що могла зрозуміть Бубчині слова.

— А ти, вражий сину! Все брешеш язиком, як та собака! — крикнув дядько.

— Бреши, дядьку, сам! Та що й говорить з такими глечиками, з такими людьми! Чи ти ж, мазнице, вчився в школі? Чи ти ж тямиш далі од свого носа?

— А ти, паскудо! Думаєш, як начепив хустку на шию та почепив гудзя на груди, то вже маєш право глузувати з нас, дражнить нас мазницями!

— Авжеж я вам не рівня: я з вами свиней не пас.

— Ой ти, сонливий! Та ти зроду не пас товару, кращого за свиней. Слухай ти,

вразий сину, Бубко! Та я тобі так чуприну наскубу, як скуб твій вчитель.

Той дядько, жартуючи, простяг руку до Бубчиної чуприни.

— Не зачіпай, дядьку, бо в морду дам! — крикнув Бубка.

— Ти?! Мені? В морду мені, хазяїнові?! Та в тебе на губах молоко не обсохло! Як я женився, то ти ще на припічку й каші не їв! То ти смієш мені таке говорить! — кричав дядько, наближаючись до Бубки. — Одколи животію на світі, ні од кого не чув цього; тільки чую оце од тебе, віскривого.

Всі селяни загули в шинку, як бджоли.

Рипнули двері, і в шинк увійшов низенький, невеличкий, сухенький чоловічок. То був старий Бубка, батько того парубчака, такий смуглявий, як і син. Старий Бубка був нижчий од сина, мав кругленький невеличкий вид, кирпатий, як картоплина, ніс і маленькі чорні очки. На сухому підборідді стирчало зо три пучечки чорного волосся, котре позакручувалось вгору, неначе кучері в качура на хвості. Бубка говорив тоненьким сипким голосом. Було знать, що його недурно продражнили Бубкою: в йому й сліду не було вдачі й завзяття. Старий сивуватий Бубка був в постолах, в одній сорочці й держав на плечі старенький кожушок.

Тільки що Бубка ввійшов у шинк, всі чоловіки так і загомоніли на його: «Навіщо ти, Олексю, так розпустив свого Терешка? Та же ж він, блазень, сікається в вічі старим людям, неначе він найстарший в селі!»

— А що ж я маю робить? А хіба ж він мене слухає? От сидить в шинку та горілку п'є, а роботи не хоче робить: сидить дома, все домує, згорнувши руки, або шукає легкої, нечорної роботи. Кажіть вже ви, панове громадо, йому що-небудь. Я жаліюсь на сина громаді. Чого тобі тут треба? Йди додому, та не гуляй! А завтра раненько свиняці хлів загородиш! Одну льоху маємо, та й ту незабаром вовки витягнуть з хліва через дірку.

Терешко сидів коло стола, насупившись, як та хмара, і навіть не обізвався до батька й словом.

— Йди додому, кажу тобі! Дивись, ось приніс Дувидові в заставу кожух, бо нема грошей навіть на сіль. Йди до роботи, бо швидко з голоду попухнемо!

— Про мене! А я вам городить свинюшників не буду. Хіба я на те вчився в школі? Мені треба роботи по мені. Стану десь за писаря або за лакея та й хліб їстиму. Робіть вже ви, тату, свинюшники.

Всі люде в шинку зареготались. Старий Бубка стояв з кожухом ні в сих ні в тих.

— Йди, кажу тобі, додому! — сказав батько й наблизився до сина.

— Одчепіться! — крикнув син і раптом схопився з місця. Батько одскочив назад.

— Йди, бо я тебе оцією палицею!

— Тату! В палиці два кінці: один по мені, другий по тобі.

— То це він на батька тикає! Хіба ж батько пас з тобою свині! Бери його, бра! В'яжи його, вражого сина, та в холодну! — крикнули люде й кинулись до Терешка. — В некрути поздаваймо їх, оцих вражих школярів, замість хазяйських синів! В москалі їх, оцих ледарів! Бач, вже й солдатського гудзика припнув на грудях.

Терешко оступився за стіл і став за Радюком.

— Коли ви громадян звете «хахлами», то хто ж ви такий! — спитав, нарешті,

Радюк Бубку.

Бубка тільки очима закліпав і нічого не сказав, бо й сам не знав, що він за людина.

Поза столом, поза людьми Терешко Бубка посунувся до дверей і втік, покинувши на столі горілку.

— Чи ти ба! Вражий син і горілку покинув. Випий же сам, Олексо, синову горілку! — загомоніли люде на старого Бубку.

Бубка почав жаліться на сина, що він, як вийшов з школи, то од того часу не хоче робить чорної роботи та все шукає легкого хліба, пнеться в паничі, прилизується, маже голову лоем з каганця та курить люльку.

— Оддай його в москалі, коли він такий! В москалі його, коли він не поважає батька, кепкує з громади! — гукнули чоловіки.

Тим часом старий Бубка обернувся до Дувид.

— Будь ласка, Дувиде! Візьми кожух в заставу та позич хоч два карбованці, бо нема за що й солі купить. Так вижився, так вижився, що вже не знаю й як! До зими далеко. Може, спроможусь та викуплю.

— Хіба ж у вас, дядьку, поля нема? Чи, може, нема де заробить? — не втерпів і спитав Бубку Радюк.

— Було поле, та загуло! Позичив у нашого голови десять карбованців ще позаторік, та й оре голова моє поле оце вже другий рік. А як не оддам грошей, то й третій рік оратиме.

— А мені здається, Олексо, як вже клепать язиком на голову, то лучче б нарікать на свою голову. Голова наш як голова. Що вже й казать! — сказав стиха Дувид.

— Голова, бач, як голова, а все-таки треба б нам другого голову обрать, бо цей нам не сподобний: вже дуже з шинкарями накладає. І сам розпився, й жінка його розпилась, бо де ж пак! Шинкарі поять його й гроші дають, і громадяни поять! — загули люде.

— Та нехай мене грім поб'є, коли я маю з головою яке діло! Нехай мене живого земля поглине! Коли б мені можна хреститься, я б вам отут перехрестився й землі з'їв, що в мене з головою нема ніякої спілки! — божився й клявся Дувид.

— Не бреши-бо, Дувиде! Хіба ж ми не знаємо, що й ти і всі журбанські шинкарі — ви всі даєте голові сто карбованців та й торгуєте горілкою в шинках на громадській землі. Скиньмо голову, люде добрі! В його вже, мабуть, і людської душі нема, — гукнув один чоловік.

— Слухайте-бо! От послушайте мене, дурного, мене, старого Дувид! Я людина бідна; в мене не то що сотні карбованців нема, в мене ледве зайва гривня знайдеться. А то ще я б давав голові сто карбованців! Про інших шинкарів не знаю, не скажу. Чого не знаю, про те не скажу. А я хіба не чоловік? Хіба ж я не шаную громади, дай їй боже здоров'ячка?..

— Та про мене! Але, будь ласка, Дувиде! Позич два карбованці й візьми в заставу кожух тільки до покрови, — прохав Бубка.

— Як тривога, то й до бога, а як по тривозі, то й по бозі. Будь ласка, Дувиде...

— А де ж я в світі божому достану? В кого ж я позичу? — бідкався Бубка.

— Я тобі, Олексо, скажу от що: їж борщ із грибами, держи язик за зубами. А то другий раз і шага не позичу. Як оддаси до покрови три карбованці, то позичу.

— Та оддам! Тільки дай!

І пішов Бубка з шинку без кожуха... й без поля. Тим часом Радюк побіг з шинку навздогінці за Терешком Бубкою. Новий тип з народу дуже його зацікавив.

Він пішов вулицею попід густими вербами. Там в густій тіні стояла чимала купка хлопців. Деякі поспирались на тин і лузали насіння, деякі стояли купами, понакидавши свити на плечі. Один парубок виліз і сів на тину. Терешко Бубка поминув парубків, дивлячись набік, і навіть не поздоровкався. Парубки почали його навмання зачіпати.

— Хоч і вбрався Бубка в козачину, а все-таки од Варки гарбуза потягне! — крикнув той парубок, що сидів на тину. — Терешку! Кланялась тобі Варка й казала, щоб ти сьогодні вийшов на вулицю! А гарбуза не хочеш? Га? Знаєш, вражий сину, де раки зимують, а гарбуза все-таки потягнеш! — гукнули хлопці здалеки.

Бубка пішов помалу й не оглянувся. Він справді топтав стежку до Варки Онойківни. Онойко був перший багатир на селі.

Радюк догадався, що в Бубки є роман, що він залицяється, і йому дуже схотілось вислідить це. Те місце під вербами було місцем задля вулиці. Там найбільш збиралось хлопців і дівчат ввечері. Онойкова хата стояла недалечко од того місця.

Того-таки вечора Радюк одягся зовсім по-парубоцькому, надів наймитову шапку й пішов під верби. Улиця вже збиралась. Дівчата сиділи на горбку під вербами й співали пісень. Парубки потяглись до їх з усіх боків: йшли вулицею, городами, лізли через тини. Деякі вже обстали купу дівчат навкруги й жартували. Радюк минув вулицю; його ніхто не впізнав.

Дойшовши до Онойкової хати, Радюк вглядів Варку. Вона стояла коло перелаза й лузала насіння. Варка була висока, рівна, як тополя, чорнобрива й рум'яна. Гарний дорогий горсет, тонка вишивана сорочка, товсте добре намисто, срібні й позолочені дукачі, червоні сап'янці на ногах — все це показувало, що вона й справді була багатого батька дочка. Вся її голова була в квітках. Варка держала в лівій руці хусточку.

З другого боку вулиці йшов Терешко Бубка. Поруч з ним ішов парубчак в картузі, в крамній сірій козачині, підперезаний червоним поясом: то був приятель Бубчин, що вчився в школі вкупі з ним. Вони вгледіли Онойківну й попростували до неї.

— Моє поштеніє! — промовив Бубка, здійнявши картуза, і простяг до неї руку.

Варка руки не подала, лузала мовчки насіння й голову одвернула. Можна було дізнатися, що Бубка топче стежку до Варки надаремно.

— Чом же не подаєте мені руки, Варваро Омельківно?

— Хіба ж я свята, щоб мене Варварою звали? Мене звуть Варкою.

— Про мене, нехай ви будете й Варка.

— Оце, ви та ви! Неначе я тітка твоя, абощо! — промовила Варка.

Бубка взявся в боки, і його товариш взявся в боки. Вони позадирали голови, неначе москалі на муштрі. Варка й не глянула на їх обох та все дивилась на ворота.

- Та хоч подивіться-бо на мене! — зачіпав Бубка.
- Хіба я тебе зроду не бачила? Вже поночі надворі: хоч і подивлюсь, то тебе не побачу, який ти з лиця.
- Извольте вам насіння або горіхів.
- Не треба мені твого насіння або горіхів.
- Так от я вам, Варваро Омельківно, купив цукерків. Я знаю, з ким маю діло, — промовив Бубка.
- Не треба мені й цукерків. Як схочу, то й сама куплю.
- Бубка достав з капшука тютюну, оддер клапоть простого товстого паперу й зробив папіросу. В повітрі засмерділо смалятиною й мархоткою.
- Чи дозволите ж з вами трохи постоять?
- Про мене, стій тут хоч і до світу.
- Чи дозволите ж побалакати?
- Говорила покойна до самої смерті, та все чорзна-що! Але вже пізно. Мати вийдуть з хати, то ще й будуть мене лаять.
- Лаяться — то вже материне діло. А ви ж на мене не сердитесь?
- Чого ж мені сердиться? Я не лиха. Йдіть лишень ви обидва на вулицю. Там багато гарних дівчат; там ваше місце.
- Ой, не там-бо наше місце! Чи то ж можна, щоб ми по-парубоцькій гуляли на вулиці з хахлами?
- Шукайте собі кращих дівчат та не топчіть стежки до нашого двора.
- Чи є ж де дівчата кращі за вас?
- Ет, вигадав! Я дуже висока, а ти проти мене дуже низький. Я Бубці не рівня!
- промовила Варка й повернула до двора.
- Бубка й справді був нижчий од Варки. Врівні з нею він здавався недорослим хлоп'ям. Бубка розсердився й почервонів, побачивши, що шкода й заходу.
- Чого ж ви оце такі неласкаві сьогодні?
- Бо й ніколи до тебе не була ласкава, та й не буду. Геть, одчепись! Йди додому, бо он мій батько йдуть, — крикнула Варка з двору.
- Онойко таки й справді вертався додому й застукав Бубку. Оглянувшись, Бубка вглядів коло себе Онойка і стояв ні в сих ні в тих.
- То це Бубка розмовляє з моєю дочкою? Чи не думаєш ти, вражий сину, до мене за зятя?
- Бубка думав змовчат, але не змовчав.
- А хоч би й думав?
- А ти, гаспидський сину! Чи вже ж ти думаєш, що моя дочка тобі рівня? Та ти ж нікчемний пічкур! Та ти ж доброго слова не вартий! З тебе доброго москаля не буде, доброго лакея не буде, не то що хазяїна! Чуєш ти, Бубко? — промовив Онойко, показуючи палицею на вулицю, — отуди тобі дорога! Як я тільки ще раз вгляджу тебе отутечки коло мого двора, то обчухраю тобі боки оцією палицею так, що не потрапиш кудюю втікати. Ти думаєш, як начепив жупана та зав'язав шию хусткою, то й до Онойка можна лізти з старостами?

Онойко лаяв та все кивав палицею на Бубку. Бубка з товаришем мовчки потягли, повісивши вуха, в шинк до Дувида.

Радюк пішов туди, де зібрались дівчата на вулиці, і стояв до півночі, спершись на тин, дивлячись на хлопців, на дівчат, слухаючи пісні. Сміх і жарти, женихання й залицяння — все те причарувало молодого панича. Синє небо, засіяне зорями, тепло літньої ночі, пахощі з городів — все те одганяло сон од його очей, розворушувало в серці кохання, тривожило мрії.